

Бојан НОВАКОВИЋ*

ПОРФИРОГЕНИТОВ τὸ Ζετλήβη

Најважнији извор за историју раносредњовјековних јужнословенских држава је спис *De administrando imperio* византијског цара Константина VII Порфирогенита (945-959). Уз описе „архонтија“, он наводи и њихове „насељене градове“, а напори око њихове идентификације резултирали су интересантним историјским и филолошким расправама. Већи дио њихових назива очувао се до данас, како за саме градове, тако и за њихове жупе, крајеве или локације. Други су временом ишчезли. У спису се неки од њих јављају под теже разумљивим називима, па нам за њихову убикацију једино преостаје покушај извлачења максимума из царевих записа.

На основу Порфирогениновог списка дошло се и до првих конкретних сазнања о најдаљој прошлости архонтије Травуније. У попису њених градова он наводи: Требиње (*ἡ Τερβονία*), Врм (*τὸ Ὀρμός*), Рисан (*τὰ Ρίσενα*), Лукавете (*τὸ Λουκάβεται*) и Зетливи (*τὸ Ζετλήβη*)¹. Око идентификације прва четири назива није било већих тешкоћа, а изузимајући *τὸ Λουκάβεται*, ни са њиховом убикацијом. Једино је назив Зетливи остао апсолутна непознаница. Стојан Новаковић, један од најстаријих и најеминентнијих истраживача ове проблематике, сматра „најтежим мјестом код Порфирогенита“². Такво мишљење се у научним круговима одржало до данас.

Сличност назива Зетливи са називом Зета запазио је још Шафарик, који наводи да је то назив једне ријеке и њене околине³. Рачки покушава да реконструише словенски облик царевог записа, па указује да би то могло бити Цвјетљиво или Цетолибо⁴. Новаковић помишља на до-

* Аутор је кустос-историчар Завичајног музеја у Никшићу.

¹ *Византиски извори за историју народа Југославије*, том II, Београд 1959, 63. У даљем тексту овај назив ће стајати у облику *Зетливи*, који је прихваћен у литератури.

² С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД. XLVIII, Београд 1880, 24.

³ P. Schafarik, *Slavische Altertümer*, II, Leipzig 1844-847, 271.

⁴ F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 415.

лину ријеке Чепељице, притоку Требишњице, затим на Жлијеби, село и парохију сјеверно од Херцег Новог, као и на Ћилипе (*Cilippi*), јужно од Цавтата⁵. По Јиречеку то би могао бити Столив, када се не би налазио на јужној, дукљанској страни Боке⁶. Ћоровић указује на „Сливје (старо Зетливи - Сетливи, Стиливи)“⁷, док Петар Скок, најтемељнији истраживач и највећи познавалац царевих грађа, овом називу не проналази данашњи рефлекс⁸, па се касније, попут Новаковића, опредјељује за Жлијеби⁹. При том одбацује Јиречекову идентификацију овог града са Столивом зато што се он није налазио у границама Травуније, и што цар никада не пише ζ за s¹⁰. У новије вријеме је најактуелнија теза Александра Ломе, који га идентификује са називом села Ћетољуби код Хутова¹¹, али ни тај крај није припадао Травунији, већ се налазио дубоко у Захумљу. Овакве тешкоће указују да назив Зетливи треба уврстити у групу рано ишчезлих топонима.

Проблем убикације овог града у уској је вези са питањем граница Травуније, пошто није узиман у обзир велики дио њене територије који се пружао источно од Требиња. Ријеч је о крашком предјелу који гравитира пространом и водом богатом Никшићком пољу, тј. средњовјековној жупи Оногошту. Његовој убикацији у Оногошту супротстављало се погрешно увјерење да назив (*Anagastum*) потиче из касноантичког периода, иако се први пут јавља тек 1272. године. Он потиче од словенског личног имена *Оногостъ*, док су облици *Anagast*, *Negosta*, *Anagastum* и сл. само његове латинизирани форми. Замјена вокала *o* са *a*, коју запажамо у овим облицима, спада у типичне облике романизације словенских назива забиљежених у документима на латинском језику (уп.: *Papava* < Попово, *Abravizzo* < Обровац, *Dabrat* < Доброта итд.), и веома је честа све до краја XIV вијека¹².

⁵ С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, 24-25.

⁶ С. Јирећек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879, 23.

⁷ В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1993, 71.

⁸ Р. Скок, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, Starohrvatska prosvjeta, n. s., 1, 1927, 190.

⁹ Р. Скок, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934, 181.

¹⁰ Р. Скок, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, 190.

¹¹ А. Лома, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, Зборник Матице српске за славистику, 43, Нови Сад 1993, 117; Исти, *Српскохрватска географска имена на -ина, мн. -ине: преглед типова и проблеми класификације*, Ономатолошки прилози, XIII, Београд 1997, 3; Исти, Етимолошки одсек Института за српски језик, *Огледна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 15, Београд 1998, 74-75; Исти, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, Зборник радова Византолошког института, 38, Београд 1999-2000, 110.

¹² Аргументе за словенско поријекло назива Оногоште изнио сам у раду *Anagastum или Оногоште?*, Ономатолошки прилози, 19 (у штампи).

На први поглед дјелује изненађујуће што се у Порфирогенитовом попису градова не налази Оногошт, пошто се градско насеље у Никшићком пољу помиње још код Птоlemeја, а касније и у римским итинерерима¹³. Порфирогенит их помиње и у знатно мањим и забаченијим крајевима, па је тешко замислити да га изоставља за једно пространо поље на раскрсници важних путева. Оногоште је у прво вријеме био обласни назив, по којем је касније назван и град. Жупе су у почетку добијале називе по својим географским одликама, или објектима, док је настанак антропонимских назива жупа последица друштвених промјена везаних за развој феудалних односа. То значи да је и називу Оногоште морао претходити неки други, „географски“ назив жупе. Отуда је разумљиво зашто га нема у царевом попису градова, јер тај нови, антропонимски назив, још није могао заживјети у смислу назива града, што указује да раносредњовјековни град Никшићког поља морамо тражити под другим именом. Видјећемо како назив јединог неубицираног травунијског града из DAI на логичан начин попуњава ту празнину.

Сматрам да у основи облика Зетливи стоји деназализована форма назива ријеке *Zeme* (< *Zeta*)¹⁴, и да му је друга компонента у вези са ите-

¹³ Најстарији помен насеобине на подручју Никшићког поља налазимо у II в. код Птоlemeја (*Geographia*, II, 16, 7.), који је назива Ендерон (*Ενδρων*). Плиније га не помиње, баш као ни Доклеу, а забуну у питање племенске припадности античког становништва овог краја уноси интервенција над дијелом његовог текста гдје се једно за другим наводе племена *Enedi* и *Rudini*, односно њихово накнадно спајање у јединствени назив Ендирудини, и његово довођење у везу са Ендероном. Ипак, Плиније, који помиње племе Доклеате са 33 декурије, епиграфски споменици из Ријечана, и неки други показатељи (B. Novaković, *Doclea – Genta – Praevalis*, *Philologia*, 5, Beograd 2007, 122.) указују да су цијелу долину ријеке Зете насељавали Доклеати. У каснијим списима град се јавља као: *Andarba* (*Itinerarium Antonini*), *Sanderua* (*Tabula Peutingeriana*) и *Anderba* (*Ravenatis Anonymus*). Сматрам да окосницу овог назива чини ие. **der-* „ток“, са препозицијом ие. **an-*, и наставком *-ua*, односно *-ba*. Наставак *-ua* налазимо у облику *Sanderua* (*Tabula Peutingeriana*), и типичан је за илирске називе (уп. *Salthua*, *Butua*, *Pardua* и др.), што ће рећи да су облици *Ενδρων* и *Enderum* само грецизирана и латинизирана форма изворно илирског назива. Код овог илирског суфикса треба поћи од сонанта **w*, који је у ствари сугласнички облик вокала *u*. У индоеврпским језицима присутна је тежња да се то **w* замијени спيرانтом *v*, који се у вулгарнолатинском језику често замјењује са *b*, особито иза *r* и *l*, што прецизно објашњава његову промјену у облицима *Andarba* и *Anderba*. Отуда би форма *an-der-ua* могла дословно означавати локацију поред водотока. Сматра се да се Андерба налазила на античком локалитету у селу Штедиму, крај ријеке Моштанице, што може имати смисла, јер у коријену **der-* препознајемо семантичку нијансу „брзо тећи“, или „заривати“, што је особина дијела тока ријеке Моштанице крај античког локалитета, која је ту, за разлику од равничарског карактера највећег дијела њеног тока, мјестимично и дубоко усјекла своје корито у конгломерат.

¹⁴ Из Порфирогенитовог списка сазнајемо да су Срби у свом језику имали назале све до друге половине X вијека, али и то да су неки називи уписани без назала (А. Лома, *Неки славистички аспекти српске етногенезе*, 108). За процес деназализације од великог је

ративним обликом изведеним од глагола *лити*: стслов. *lěvati, livati*; чеш. *lěvati, livati*; рус. *ливать*; пољ. *lewać*; срп. *ливати, левати, лијевати, љевати*. Облици *ливо, лева* и сл. имали су у прошлости функцију апелатива, а пошто су, попут наведених итеративних облика, семантички веома разуђени, односили су се како на водотоке, тако и на сливна подручја¹⁵. У том својству их налазимо и у топонимији (Ливник, Ливоча, Левач, Лева, Лијевче, Љевишта), гдје могу стајати и као друга компонента у сложеним називима (Црнољева, Црнољевица, Смрдољевче, Кутиливач), а што је за овај случај нарочито важно, и у архаичном споју *именица — именица*, без другог морфолошког изражавања, у којем је друга именица увијек апелатив (уп.: Винодол, Каменград, Конацпоље и др¹⁶). По свему судећи, назив ове жупе припада таквом споју¹⁷.

Овом облику треба тражити паралеле у обласним називима који се пружају између важнијих вододјелница и водотока, при чему указују на хидрографску оријентацију и нагиб сливног подручја. Такав је био такође нерасвијетљени назив жупе *Дринаљево*, у сливу ријеке Дрине¹⁸, у зони гдје је њен ток најближи високопланинској вододјелници јадранског и црноморског слива. Близина ова два маркантна географска објек-

значаја и положај назала у ријечи, па је и формирање новог, сложеног облика *Ζετλίβη*, могло условити појаву *ε* за *е*.

¹⁵ За топониме са оваквом основом види: З. Павловић, *Корен *lei- у властитим именима*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIII, Нови Сад, 1990, 351-356; Исти: *Хидроними Србије*, Београд, 1996, 12-13, 188.

¹⁶ За такву врсту спојева види: V. Lubas, *Studije o građenju reči i morfologiji južnoslovenske toponimije*, Анали Филолошког факултета, IX, Београд, 1969, 111-112.

¹⁷ Питање је само да ли је садржавао форму *лив-*, или *лѣв-*, пошто је цар са *η* у неким случајевима означавао и *jam* (P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena*, 171). Финално *η* у називу града може се различито тумачити, а Скок је, са резервом, помишљао на словенски локатив (н. д. 183). За проблематику читања форми *лив-/лев-* у документима интересантан је примјер назива села *Радолево* у Егејској Македонији. Оно се 1098. године помиње као *Радолиβов*, а 1310. године као *Радолиβовος*, на основу чега се у литератури устаљује као *Радоливо* (В. Мошин - А. Соловјев, *Грчке повеље српских владара*, Књ. 1, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, СКА, Београд 1936, 38, 45; Г. Острогорски, *Радоливо, село светогорског манастира Ивирона*, Зборник радова Византолошког института, 7, Београд, 1961, 67-82), мада је у неким новијим документима уписано као *Радолево*. Како су овакви топоними неистражени, у њему је виђен и антропоним *Радољуб* (M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, 221). Међутим, основа *rad* није само антропонимска. Роспонд је доводи у везу са пие. **rēd-*, **rōd-*, **rād-* у значењу „стругати“, при чему указује на њену заступљеност у словенској хидронимији (*Etnogeneza Slowian w świetle terminologii topograficznej*, Onomastica Jugoslavica, 9, Zagreb 1982, 117).

¹⁸ С. Јиреček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 25; М. Динић, *Земље херцега св. Саве*, Глас СКА, CLXXXII, Београд 1940, 171-172.

та подразумејева и већи нагиб терена са којег се водотоци сливају ка Дрини, што је утицало на настанак овог назива.

Сливно подручје изворишног дијела ријеке Зете обухвата Никшићко поље са његовим брдско-планинским окружењем. Са сјевероисточне стране оивичава га вододјелница јадранског и црноморског слива, а са југозапада планински крашки терен без површинског отицања. Горњи ток ријеке Зете, која извире и понире у Никшићком пољу, раније није носио назив Зета, који за њу долази научним путем, а локално становништво га прихвата тек у XX вијеку. Он је био познат под другим називима (Ријека¹⁹), често различитим за поједине дјелове њеног тока²⁰. У правцу југоистока терен се нагло спушта до ниске равнице, која се раније на цијелој својој површини називала Зета. Вертикално растојање између Никшићког поља и доњег тока Зете износи више од 500 m, а његове воде су подземним путем оријентисане према тамошњим изворима. Према томе, као што се назив Дринаљево односио на дио слива ријеке Дрине који се пружао уз вододјелницу, тако се и назив Зетливи односио на дио слива ријеке Зете који се пружао уз исту вододјелницу. Како је он рељефно јасно издвојен узвишењима просјечне висине 1200 m, а површина му се подударала са границама жупе Оногоште, јасно је да је ту ријеч о њеном старијем називу, пошто је то био једини дио Травуније који је припадао сливу Зете. Уједно, то је и једини дио слива Зете који је прекривен антропонимским називима, за које знамо да су дошли на мјесто старијих „географских“ назива жупа. Тиме долазимо, бар што се тиче Травуније, до Порфирогенитовог неодређеног појма „планинских страна“ у смислу границе приморских архонтија са Србијом, односно Дукљаниновог развођа сливова као природне границе између приморских и загорских земаља.

Град Зетливи је назван по жупи, што је чест случај са централним жупским утврдама, али то није гаранција да га у смислу обласног назива није могао рано смијенити назив Оногоште, јер су они могли стајати паралелно, као касније град Оногошт и обласни назив Никшићи. Дукљанин први помен Оногошта везује за бијег рашког жупана пред

¹⁹ Ј. Ердџановић, *Стара Црна Гора*, Београд 1978, 149.

²⁰ Ова ријека настаје у Никшићком пољу, гдје послје 28 km тока понире у Сливљу, на 600 m надморске висине. Након пет километара подземног тока поново се јавља на изворишту Глава Зете (71 m), да би се послје 54 km вијугавог тока улила у Морачу испод развалина старог града Дукље. Како разлика у надморској висини између њеног понора и новог извора износи више од пола километра, локално становништво је сматрало да ријека Зета не добија воду из Никшићког поља, већ да „Ријека“ наново извире у Зетиној десној притоци Обоштици (56 m), а да је Зета ријека за себе, која је до недавно тим именом називана тек од изворишта Глава Зете. Такво убјеђење правдано је подједнаком количином воде која у сушном дијелу године протиче овим водоточима.

византијском војском код краља Прелимира, у вези са Цимискијевим походом на Бугарску из 971. године²¹. Међутим, како писци често анахронистички употребљавају термине свога времена, ово може бити само доказ о његовом постојању у вријеме настанка Лџетописа, у којем антропонимски назив ове жупе не стоји усамљен²².

Топоними антропонимског поријекла који су образовани помоћу посесивног суфикса *-jъ*, у изворима се јављају рано²³. У ту групу спадају и топоними са компонентом *-gošt*, *-gošč*, *-hošt* и сл., који неким истраживачима служе као доказ старе словенске колонизације појединих крајева, па се скреће пажња на њихову појаву у хидронимији руске новгородске области²⁴, као и у топонимији крајева из којих су Словени рано ишчезли²⁵. Различита је величина територије на коју се односе поједини антропонимски називи, а фактори који су то условили припадају друштвено-историјској категорији. У том смислу, код датирања областних назива антропонимског поријекла морамо бити нарочито опрезни, пошто се феудални односи у свим крајевима словенског свијета нијесу развијали истим темпом.

Појаву облика *Anagastum*, *Anagast* и сл. у средњовјековним документима на латинском језику погрешно је сматрати доказом његовог германског, односно касноантичког поријекла. Наиме, у списима византијских писаца од шестог до осмог вијека, у словенским називима увијек стоји *a* умјесто данашњег *o*, што се могло односити и на рани словенски облик имена *Оногостъ*²⁶. Од деветог вијека се та замјена губи, осим у случајевима када су им такви називи долазили преко далматинских Романа, код којих се та појава одржала много дуже, све до пред крај средњег вијека. Како сада знамо да је ријеч о словенском називу,

²¹ F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd - Zagreb 1928, 324-325.

²² Иако се облици *Оногостите*, тј. „Оногостово“, и *Оногост*, тј. „Оногостов“, могу везати за именице *село*, односно *град*, облик *Оногостите* је означавао територију жупе, док је облик *Оногост* секундарног постања, и означавао је град жупе Оногосте, а не град феудалца Оногоста.

²³ S. Rospond, *Nazewnictwo północnej a południowej słowiańszczyzny*, Зборник Четвртог засједања Међународне комисије за словенску ономастику, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 1971, 142.

²⁴ P. Arumaa, *Sur les principes et méthodes d'hydronymie russe: Les noms en -gost'*, Scando-Slavica, VI, 1960, 144-175.

²⁵ С. Роспонд, *Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена)*, Вопросы языкознания, 3, Москва 1965, 8.

²⁶ У вези с тим указао сам и на могућност истовјетности њихове семантике (види нап. бр. 12). Код анализе личних имена са компонентом *-gost-*, садашња семантика словенског *гостъ* и германског *gast* у многим случајевима није довољна за објашњење њиховог смисла, па се може поставити питање њихових алтернативних значења на индоевропском плану, на што можда указују фламанско *gast* и литванско *gusts*, оба у значењу „дијете“.

поново се може поставити питање старости топонима Оногоште, јер, уколико облик *Anagast*, и сл. тумачимо писарским конзерватизмом, тј. традицијом из времена које је претходило словенској промјени кратког *ǎ* у *o*, до чега је дошло у осмом вијеку, то би настанак топонима Оногоште помјерило иза те границе. Сматрам да ни то не може бити од помоћи за прецизније одређење времена његовог настанка, јер је таква графија највјероватније последица изговора вокала *o*, кога су Срби и Хрвати изговарали са отворенијом артикулацијом него што су то чинили далматински Романи, па би то био главни узрок њихове непринципијелности у писању овог словенског вокала.

Када је ријеч о убикацији овог раносредњовјековног града, намећу се два локалитета: Бедем, гдје леже остаци старе тврђаве Оногошт, централне утврде Никшићког поља, и локалитет у селу Штедиму, крај ријеке Моштанице, који је представљао важно саобраћајно раскршће и локацију најважнијег античког насеља у пољу. Овдашња предања „варош Моштаницу“ држе за најзначајнију старину у цијелом крају. Вјерује се да је била сједиште властеле, што потврђују и топоними који указују на феудалне односе²⁷. Таква појава је запажена у окружењу многих средњовјековних управних сједишта, али је не можемо везати за период о којем је овдје ријеч. Међутим, али ни одбрамбена функција није била наглашена, а како је локалитет неистражен, тешко му је установити старину. Са друге стране, тврђава Оногошт је најмаркантнија грађевина ове врсте у Никшићком пољу, а гребен на којем је подигнута представља најповољнију одбрамбену локацију у њему. Назив јој се мијењао, и увијек је прилагођаван називу краја (Оногоште, Никшићи), што упућује да би то могла бити локација Порфириногенитовог града. У том случају утврда би му се морала налазити на мјесту њеног „централног блока“, који начином зидања, архитектонским склопом и функционално одудара од преосталог дијела тврђаве, која је највише турска грађевина са почетка XVIII вијека²⁸.

Овакав приказ промјена једног обласног назива показује како се промјене у друштвеним односима могу одразити на топонимију. Нај-

²⁷ При том мислим на топониме као што су: *Царине*, *Ратајско*, *Кнежева столица* и др. О томе види у мом раду: *Топономастички трагови феудалних односа на примјеру жупе Оногоште*, *Tribunia*, 12 (у штампи).

²⁸ Приликом сондажних ископавања на овом локалитету, у сонди бр. VIII отвореној на падини испод „Централног блока“, пронађен је комад грубе словенске керамике, пјесковите структуре, са таласастим орнаментом (*Извјештај са археолошких истраживања локалитета „Оногошт“ у Никшићу*, извршиоци радова: Археолошка збирка СР Црне Горе и Завичајни музеј Никшић, Титоград 1988, 7-8, 13). Иако је ријеч о појединачном налазу, он је важан индикатор живота на овом локалитету у раном средњем вијеку.

старији називи жупа претежно су били „географски“, а следећој фази припадају називи у којима препознајемо посесивне облике од личних имена, што је претходило устаљивању родовско-племенских назива за такве територијалне цјелине. Специфичност овог случаја је у томе што је заступљена свака од тих фаза. Стари „географски“ назив никшићког краја Порфирогенит је забиљежио као Зетливи. Са развојем феудалних односа појединци доживљавају афирмацију, па им имена налазимо и у топонимији, што свједочи и назив жупе Оногоште. Са учвршћивањем племенске организације, сада под новим друштвеним околностима, поједини старији обласни називи узмичу пред новом територијалном организацијом. Један огранак рода Никшића запосјео је значајан дио Оногошта, па оно временом постаје Никшићи. Отуда за ове називе можемо рећи да представљају својеврсно историјско и језичко благо, вриједне споменике својих епоха, односно фактора који су на том простору некада имали моћ.

РЕЗИМЕ

У овом раду аутор се бави анализом назива и убикацијом травунијског града *τὸ Ζετλήβη*, којег помиње Константин VII Порфирогенит у свом спису *De administrando imperio*. Друштвеноисторијски и лингвистички разлози упућују на везу овог назива са почетком слива ријеке Зете, па самим тим и на закључак да је то био најстарији словенски назив жупе и града Оногошта (сада Никшић). Притом се указује на неоснованост тезе о касноантичком поријеклу назива Оногоште, који се први пут јавља тек у XIII вијеку у латинизираној верзији *Anagastum*, и упућује на закључак да је ријеч о посесивној изведеници из словенског личног имена *Оногостъ*. Наметање антропонимских назива старим словенским жупама у вези је са развојем феудалних односа, што значи да је и жупа Оногоште првобитно морала имати другачији назив, у вези са њеним географским одликама, а то је управо био назив *τὸ Ζετλήβη*.